

חכמי גרמניה במאה השלוש עשרה: רצף או משבר?

מאת

שמחה עמנואל

א. פתיחה

ספרו הקלסי של אפרים אלימלך אורבך 'בעלי התוספות' מוקדש לחקר יצירתם התלמודית וההלכתית של חכמי גרמניה וצרפת במאות השתים עשרה והשלוש עשרה, וכל מי שקורא בו עומד נפעם מול היקף פעילותם של החכמים הנדונים בספר.¹ אך תרומתו של הספר אינה מתמצית בתיאורים המצוינים של חכם זה או אחר; גם התמונה הכללית העולה מקריאת הספר בשלמותו היא רבת ערך. אורבך עסק בספרו בתקופה של כ-200 שנה, למן שנת 1100 בערך ועד שנת 1300 בערך, והקורא בספר אינו יכול שלא להתרשם מרצף הדורות לכל אורכה של תקופה זו. דור אחר דור צמחו בקהילות גרמניה וצרפת חכמים בעלי שיעור קומה, שכתבו ויצרו בתחומים שונים, ושהעבירו את הלפיד לתלמידיהם אחריהם – עד המשברים הגדולים שאירעו (בנפרד) בגרמניה ובצרפת בסביבות שנת 1300, משברים שהביאו לפיחות של ממש ביצירה הרוחנית בארצות אלו, אם לא להפסקה כמעט מוחלטת של יצירה זו.² לפעילות ערה ונמרצת שכזו, שנמשכה כאמור כ-200 שנים, ושהשתתפו בה עשרות ומאות חכמים, אין אח ורע בתולדות ישראל בימי הביניים.

* המאמר מבוסס על שתי הרצאות שנשאתי, האחת בקונגרס העולמי החמישה עשר למדעי היהדות, ירושלים, קיץ תשס"ט, והשנייה בכנס Ashkenaz at the Crossroads of Cultural Transfer, פרנקפורט, סתיו תשע"ג. תודתי לפרופ' דוד ברגר, שהגיב על הרצאתי בירושלים, לפרופ' אליזבט הולנדר, שיזמה את הכנס בפרנקפורט, ולעמיתים נוספים שהגיבו על דבריי בשני הכנסים.

1 כל ההפניות להלן מכוונות למהדורה המעודכנת של הספר: א"א אורבך, 'בעלי התוספות', ירושלים תש"ם (להלן: אורבך, בעלי התוספות); מהדורות מאוחרות יותר של הספר אינן אלא הדפסות חוזרות, ללא כל שינוי. שני פרקים קצרים יחסית בספר מוקדשים לתורתם של חכמים בארצות אחרות (פרק עשירי: בני הדור באנגליה) או בתקופות מאוחרות יותר (פרק חמישה עשר: ספיחי התוספות).

2 על השפעתם של משברים אלו על היצירה הרוחנית ראה: H. Soloveitchik, 'Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz – 1096, 1242, 1306 and 1298', *Jewish History*, 12 (1998), pp. 71–85 (reprint: idem, *Collected Essays*, I, Oxford 2013, pp. 11–26). לדיון במקצת ממסקנותיו של סולוביצ'יק ראה להלן סעיף ה.

בדבריי הבאים אני מבקש לערער במקצת על תמונה זו – וליתר דיוק, על רצף הדורות של חכמי גרמניה במאה השלוש עשרה.³

ב. חכמי גרמניה במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה

בסוף המאה השנים עשרה ובתחילת המאה השלוש עשרה פעלה בגרמניה קבוצה גדולה ונכבדה של חכמים, שהמשיכו את מלאכתם של חכמים רבים אחרים שפעלו שם במחצית השנייה של המאה השנים עשרה. אזכיר כאן את ארבעת הבולטים ביותר בקבוצה זו: ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה); ר' ברוך ממגנצא, בעל ספר 'החכמה'; ר' שמחה משפירא, בעל ספר 'סדר עולם'; ר' אלעזר מוורמייזא, הרוקח; ולצדם של אלו אזכיר את ר' יהודה החסיד, גם אם תרומתו ליצירה ההלכתית איננה גדולה. ארבעת החכמים הללו היו פעילים ביותר. הם כתבו ספרים רבים (שרק חלקם הגיעו לידינו); הם ישבו בבתי הדין שבקהילות הריינוס וכתבו תשובות ארוכות ומנומקות על מעשים שבאו לפניהם; והם הרבו גם להתכתב ולהתייעץ זה עם זה. כל החכמים הללו הלכו לעולמם בשנות העשרים של המאה השלוש עשרה לערך, מי מעט קודם ומי מעט אחר כך. ר' יהודה החסיד נפטר בשנת 1217;⁴ ראבי"ה, ר' ברוך ממגנצא ור' שמחה משפירא חתמו על תקנות הקהילות בשנת 1220 (ואולי גם בשנת 1223), וזו הידיעה האחרונה עליהם, והם נפטרו כנראה שנים ספורות לאחר מכן;⁵ ור' אלעזר מוורמייזא נפטר בראשית שנות השלושים של המאה השלוש עשרה.⁶

החכמים שמנתי, ועמם עוד שורה ארוכה של חכמים אחרים, בולטים פחות, תופסים מקום נכבד בספרו של אורבך, ותיאורם נכלל בפרק הגדול שנקרא 'בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים'.⁷ אך מי היו תלמידיהם של אותו דור דעה? המעיין בספרו של אורבך ימצא כי הדור הבא בגרמניה מיוצג בעיקר על ידי חכם אחד בלבד – ר' יצחק אור זרוע (נפטר בשנת 1250 לערך), תלמידם המובהק של ראבי"ה ושל ר' שמחה משפירא.⁸ אביגדור אפסוביצר האריך יותר בדברים על אודות תלמידיו

3 דבריי – כמו דיונו של אורבך בספרו – עוסקים ביצירה התלמודית-ההלכתית של חכמים אלו (אף שאגע גם בתורתם של חסידים אשכנזי), ואינני מתיימר לחוות דעה על תחומי דעת אחרים שעסקו בהם חכמי גרמניה, כגון פרשנות המקרא והפיוט או תורת הסוד. מקצת התחומים הללו נדונו בהרחבה לאחרונה בספרו של קנרפוגל, ושם אף דיון בגיוון שבתחומי הדעת שעסקו בהם חכמי גרמניה. ראה: E. Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, Detroit 2013.

4 ראה להלן ליד הערה 29; וכן: פרושי התורה לר' יהודה החסיד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ה, עמ' 17, 116–117; פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת מ' הרשור וי"א הרשור, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' שיד.

5 ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 382 (ראבי"ה), 419 (ר' שמחה משפירא); ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 106 (ר' ברוך ממגנצא).

6 ראה: א"א אורבך, 'ס' ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל', תרביץ, י (תרצ"ט), עמ' 35; הנ"ל, בעלי התוספות, עמ' 411.

7 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 378–429.

8 שם, עמ' 436–447. בעמודים שבינתיים – בין הדיון בחכמים שנמנו לעיל (ראה בהערה הקודמת) ובין הדיון בר' יצחק אור זרוע – דן אורבך בר' שמואל מבמברג ובר' משולם בן דוד (עמ' 429–433), שייזכרו בדבריי להלן, ובשני חכמים איטלקים: ר' אלעזר מוורונה ור' ישעיה דיטראני (עמ' 433–436).

של ראב"ה וכתב: 'אין ספק שהיו לו לרבינו תלמידים הרבה שישבו לרגליו ושתו בצמא דבריו, אבל לא נודעו לנו כי אם ששה אנשים שקוראים בשם רבם ראב"ה. וחמשה מהם נודעו גם בשמותם'. אפטוביצר מנה אחד לאחד את החכמים הללו, והם: ר' יצחק אור זרוע, ר' דוד בן שאלתיאל, ר' גרשום הגוזר, ר' חזקיה (יחזקיה) בן יעקב ממגדבורג, ר' שמואל מווירצבורג, ר' חיים (איננו יודעים את שם אביו או את מקומו) ור' אברהם בן עזריאל. עוד הוסיף אפטוביצר וציין אזכורים של שני תלמידים של ראב"ה שלא נודעו בשמם.⁹

בדיקה מדוקדקת מלמדת שיש לצמצם עד מאוד את רשימת תלמידיו של ראב"ה ולהשמיט ממנה כמה מהחכמים שמנה אפטוביצר.

(א) ר' גרשום הגוזר הזכיר פעם אחת בחיבורו (שנכתב מעט אחרי שנת 1215) את 'מורי הר' אב"ה', אך הוא הזכירו עוד כמה וכמה פעמים בלא תואר מורי. די אם אציין שבעמוד שנזכר בו ראב"ה בתואר 'מורי' הוא נזכר עוד שלוש פעמים בלא תואר זה.¹⁰ ואם כן לא מסתבר שר' גרשום הגוזר היה תלמידו של ראב"ה.

(ב) ספר הפסקים של ר' חזקיה ממגדבורג (מהרי"ח) מצוי בדינו (אם כי רק חלקו נדפס),¹¹ והוא לא הזכיר שם את ראב"ה כמורו. האזכור היחיד של 'מורי ראב"ה', שעליו הסתמך אפטוביצר, מצוי בכלי שני, ב'הגהות אשרי', חיבור שהרבה לצטט את פסקיו של ר' חזקיה. אך כבר העירו אחרים שייחוס הדברים ב'הגהות אשרי' שם ל'פסקי מהרי"ח' הוא מוטעה, ושהדברים שהובאו שם לקוחים מילה במילה מספר 'אור זרוע' – שמחברו אכן היה תלמידו של ראב"ה – ולא עוד אלא שהם חסרים בכתב היד של 'פסקי מהרי"ח'.¹²

9 א' אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 25–34.

10 זכרון ברית לראשונים, מהדורת י' גלסברג, ברלין תרנ"ב, סוף עמ' 125 (מתוך כ"י ניו יורק, אוסף ד' פיינברג [לשעבר כ"י לונדון, מונטיפיורי 134], דף 83ג). על ר' גרשום הגוזר ועל הקשיים בשחזור צורתו המקורית של ספרו ראה: ש' עמנואל, 'מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים', תרביץ, פא (תשע"ג), עמ' 436–440, 453–457.

11 על 'פסקי מהרי"ח' ראה: ח' בראדי, 'פסקי מהרי"ח', S. Krauss (ed.), *Festschrift Adolf Schwarz*, Berlin and Vienna 1917, החלק העברי, עמ' 37–45. לרשימה של המסכתות שנותרו לנו מן הפסקים – קצתן שנדפסו ורובן המצויות עדיין בכתב יד – ראה: שיטה מקובצת על מסכת חולין, מהדורת א' שושנה, ירושלים תשס"ג, ב, עמ' תשפה, תשצו (ועתה יש להוסיף על הרשום שם: א"י שולביץ, 'פסקי מהרי"ח – עירובין', מוריה, כט, ח – [תשס"ט]), עמ' ג–ח; מ' רוזנר, 'פסקי מהרי"ח השלם עמ"ס פסחים', מקבציאל, לא [תשס"ה], עמ' י–לה; א"י חבצלת, 'פסקי מהרי"ח מסכת ראש השנה', ישרון, כג [תש"ע], עמ' נח–סט; ה' מן [עורך], אהל חייא קידושין, יוצא לאור לזכרו של [...] רבי חיים אלעזר צוובנר, בני ברק תשס"ו, עמ' פג–קד.

12 ראה: הגהות אשרי, חולין, ג, כח; ד' דבליצקי, 'הערות ותקונים לספר "מבוא לספר ראב"ה"', מוריה, יז, יא–יב (תשנ"א), עמ' ק; 'פסקי מהרי"ח' בתוך: שיטה מקובצת על מסכת חולין (שם), ב, עמ' תתלח. המהדיר הוסיף שם את הדברים בסוגריים, מתוך 'הגהות אשרי'. יש לציין כי בשני כתבי יד של 'הגהות אשרי' נקטעים הדברים לפני סיומם, וממילא אין שם החתימה 'פר"מ מהרי"ח', ובכתב יד שלישי הנוסח זהה לנדפס. ראה: כ"י אדינבורו, ספרייה לאומית 18.1.5 (משנת קמ"ד; הדפים אינם ממוספרים): (כת"י) 'מורי' ראב"ה מע"ש והביאו [...] וגם רבי אליעזר, עכ"ל; וכך גם בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 9941, דפים 221–222א; כתב היד השלישי הוא כ"י אוקספורד, בודליאנה Regio 3 (נויבאואר 679), דף 123ב.

(ג) ספר 'ערוגת הבשם' של ר' אברהם בן עזריאל מצוי גם הוא בידינו, והמחבר לא הזכיר בו את ראבי"ה כמורו.¹³

(ד) אפטוביצר הסיק מאזכור אחד ב'ספר תשב"ץ' שר' שמואל מוירצבורג היה תלמידו של ראבי"ה. וכך נכתב שם: 'מהר"ם ז"ל אומר בשם הר' שמואל מוירצבורק שרבנו אבי העזרי אוסר לקנות חדשים בחול המועד, ולא אמר לו רבו שום ראייה, אבל נראה למהר"ם ז"ל להביא ראייה [...]'. אפטוביצר ידע היטב שהמילה 'רבו' עשויה להתפרש הן על ראבי"ה, שאם כן היה רבו של ר' שמואל, הן על ר' שמואל, שהיה רבו של מהר"ם, והוא העדיף את האפשרות הראשונה.¹⁴ אך נוסחים נוספים של פסק זה שנדפסו בשנים האחרונות מלמדים בבירור שיש להעדיף את האפשרות השנייה, ואם כן ר' שמואל לא היה תלמידו של ראבי"ה.¹⁵

רק אחד מהתלמידים שמנה אפטוביצר אכן היה תלמיד מובהק של ראבי"ה – הלוא הוא ר' יצחק אור זרוע, שציטט בחיבורו פעמים רבות את דברי רבו ראבי"ה, ושהזכירו תמיד כמורו. ר' יצחק אור זרוע ישב בעיקר בווינה שבאוסטריה, ושם, בווינה הרחוקה, אכן קם לראבי"ה יורש שהמשיך את מורשתו.¹⁶ אך בגרמניה עצמה לא נותרו לראבי"ה תלמידים בעלי שיעור קומה שימשיכו את מורשתו. בזמנו של ראבי"ה פעלו בגרמניה כאמור עוד שלושה חכמים בולטים, אך גם הם לא העמידו שם תלמידים.

(א) ר' ברוך ממגנצא, כפי שכבר הסברתי במקום אחר, לא העמיד תלמידים משום שעיקר עיסוקו היה כדיין בבית הדין במגנצא, והוא לא לימד בישיבה.¹⁷ הסבר זה עדיין נכון בעיניי, אך אינני משוכנע שהוא מספק, כפי שיבואר להלן.

(ב) ר' שמחה משפירא, שלא כר' ברוך, החזיק ישיבה, ושניים מהחכמים שפנו אליו בשאלות, ר' שמואל מבמברג ור' יהונתן בר יצחק, פרשו בסוף שאלותיהם בשלומה של הישיבה.¹⁸ למרות זאת אנו יודעים רק על תלמידים בודדים של ר' שמחה, והפורים שבהם עזבו את גרמניה לאחר לימודיהם אצלו:

13 ערוגת הבשם, א-ד, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג; וראה דיונו של אורבך במוריו של ר' אברהם: שם, ד, עמ' 119-118. אפטוביצר עצמו קבע בסוף דבריו שר' אברהם כנראה לא היה תלמידו של ראבי"ה. ראה: אפטוביצר, מבוא (לעיל הערה 9), עמ' 33.

14 ספר תשב"ץ, קרימונה ש"ט, ס' קסה; אפטוביצר, מבוא (שם), עמ' 32-33. לפרטים נוספים על ר' שמואל מוירצבורג, שהיה מורו של מהר"ם מרוטנבורג, ראה להלן ליד הערה 75.

15 ראה: 'מהר"ם אומ' משם הר' רבי' שמואל מוירצבורק שרבי' אבי העזרי אוסר [...] ולא אמ' לי ראייה' (ספר תשב"ץ קטן נוסחת מהר"ם מינץ ובית יוסף, מהדורת שמ"מ שניאורסון, ירושלים תשס"ה, עמ' רנב, ס' תיו); וכן: 'שמעתי שמורי הרב ר' מאיר זצ"ל אוסר [...] ולא שמעתי ראייתו' (שיטת הקדמונים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' שפז, ס' שיד).

16 על מקומות מגוריו של ר' יצחק אור זרוע ועל רבותיו ראה: ע' פוקס, 'עיונים בספר "אור זרוע" לר' יצחק בן משה מוינה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 13-21.

17 עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 109, 146-147.

18 'שלום ישיבתך ותורתך יסגא מאד' (תשובות מהר"ח אור זרוע, מהדורת מ' אביטן, ירושלים תשס"ב, עמ' נ, ס' נו); 'שלום ביתו ותורתו וישיבתו יגדל' (שם, עמ' נג, סוף ס' ס); 'שלום לו ולתורתו ולישיבתו' (אור זרוע, מהדורת י' פרבשטיין, ירושלים תש"ע, ג: בבא מציעא, ס' שנט). על ר' שמואל מבמברג ראה להלן ליד הערה 47, ועל ר' יהונתן ראה להלן ליד הערה 67.

ר' יצחק אור זרוע התיישב בווינה; ר' אביגדור כהן צדק היגר גם הוא לאוסטריה ולאחר מכן המשיך בדרכו והגיע לאיטליה; ואילו ר' אברהם בן עזריאל ישב בבוהמיה.¹⁹ שני תלמידים אחרים של ר' שמחה משפירא נותרו להתגורר בגרמניה: ר' שמואל בן אברהם הלוי ור' יקותיאל בן אברהם, אך דומני שלא אחטא לאמת אם אגדיר אותם כתלמידים מן השורה השנייה, כאלו שתרומתם לדורות לא הייתה גדולה במיוחד.²⁰

(ג) ר' אלעזר מוורמייזא היה גם הוא מורם של שניים מתלמידיו של ר' שמחה משפירא שעזבו את גרמניה, ר' אברהם בן עזריאל ור' יצחק אור זרוע.²¹ נוסף עליהם ידוע רק על שני תלמידים שלו, ר' שמואל בן יהודה ור' ברוך בן בנימין, שכתבו בשאלה ששלחו יחדיו אל ראבי"ה: 'זכן הורה לנו מורינו ה"ר אליעזר ב"ר יהודה'.²² איננו יודעים דבר על שני החכמים הללו, ומכל מקום הם לא הותירו רושם רב לדורות. חכמים אנונימיים העתיקו לעתים מדבריו של 'מורי הר' אלעזר', וכוונתם לר' אלעזר מוורמייזא, אך איננו יודעים דבר על זהותם של תלמידים אלו. לשונות שכאלו מצויות בשלושה חיבורים: בעותק אחד של ספר 'מעשה רוקח', פרי עטו של ר' אלעזר, שהמעתיק שינה בו לעתים את לשונו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי וכתב 'מורי הר"ר אליעזר הקטן';²³ בעותק של 'ספר רוקח' שאף בו שינה המעתיק את הלשון וכתב על מורו ר' אלעזר;²⁴ וב'ספר האסופות'.²⁵ 'ספר האסופות' נכתב רק בראשית המאה הארבע עשרה,²⁶ ואיננו יודעים מניין נטל המחבר את דברי התלמיד ומה זהותו של אותו תלמיד (הדברים שנכתבו בשער הספר, שהמחבר היה תלמידו של ר' אלעזר מוורמייזא, אינם נכונים).

- 19 ראה: עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 164–166; על ר' אביגדור ראה עוד: שם, עמ' 175–181.
- 20 על ר' שמואל הלוי ראה: שם, עמ' 181–184; על ר' יקותיאל ראה: שם, עמ' 165, הערה 47; תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחרביו, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשע"ב, א, עמ' 57–59. תלמיד נוסף של ר' שמחה משפירא היה ר' יוסף במו"ל (יוסף בן מזל? ואולי יוסף בן מאיר, דודו של מהר"ם מרוטנבורג?); ראה: עמנואל, שברי לוחות (שם), עמ' 158, הערה 16.
- 21 על ר' אברהם בן עזריאל ראה: אורבך, ערוגת הבשם (לעיל הערה 13), ד, עמ' 115–116; על ר' יצחק אור זרוע ראה: י' קמלר, רבינו אלעזר מגרמייזא ה'ר"ק, רישא תר"ץ, עמ' כב; פוקס, עיונים באור זרוע (לעיל הערה 16), עמ' 19. אינני עוסק כאן בתלמידיו של ר' אלעזר בתורת הסוד – מהם ידועים לי שניים: ר' שמואל בן קלונימוס, ששלח שאלה ארוכה אל ר' אלעזר מוורמייזא (ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 408) ור' מנחם (ראה: 'ספר ברוך שאמר', בתוך: קובץ ספרי סת"ם, מהדורת מ"מ משייזוב, ירושלים תש"ל, עמ' צח; ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית ספר, י' [תרצ"ג–תרצ"ד], עמ' 502–505, מס' 35, 50, 55). ר' יהודה בן משה בן אפרים לא היה תלמידו של ר' אלעזר כי אם מצא חיבור מסוים בבית מדרשו. ראה: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשס"ו, עמ' 59, הערה 232.
- 22 ראה: ספר ראבי"ה הוא אבי העזרי, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, ג, עמ' ריג, סי' תתקנז. אפטוביצר כתב בסעו: 'ר' שמואל בר' יהודה החסיד'. ראה: אפטוביצר, מבוא (לעיל הערה 9), עמ' 316.
- 23 ראה: דרשה לפסח (לעיל הערה 21), עמ' 21–22.
- 24 שם, עמ' 33–34. על תופעה זו של שינוי לשון המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי ראה: עמנואל, מגוף ראשון (לעיל הערה 10), עמ' 431–453.
- 25 ספר האסופות, מהדורת א"י דובאס, לונדון תש"א, עמ' קיא, סי' פד; ובמקומות רבים נוספים שנרשמו שם במבוא, עמ' ט (הדברים שנוכרו שם מתוך דף מד ע"ד של כתב היד נדפסו בספר מאורות הראשונים, מהדורת ש"א שטרן, ירושלים תשס"ב, עמ' רל; הציטוט מדבריו של 'מו' הר' אלעזר' לקוח מספר רוקח, פאנו רס"ה, סי' רנד).
- 26 ראה: ספר האסופות (שם), עמ' [נ].

המימצאים שהוצגו עד כה מלמדים שבשני העשורים הראשונים של המאה השלוש עשרה חיו בגרמניה שורה נכבדה מאוד של חכמים גדולים וחשובים. הם כתבו חיבורים רבים בהלכה, וחלקם השפיעו עמוקות על תולדות ההלכה במאות השנים הבאות. אך חכמים אלה לא הצליחו להעמיד תלמידים הרבה שימשיכו את דרכם על אדמת גרמניה, ותלמידיהם הבולטים עזבו את גרמניה ועברו למזרח – לאוסטריה ולבוהמיה. מקצת התלמידים הללו נולדו כנראה במזרח ובאו לגרמניה רק לשנים אחדות כדי ללמוד תורה אצל חכמי גרמניה, ולאחר מכן שבו למקומם; תלמידים אחרים נולדו כנראה בגרמניה, אך בבגרותם, לאחר שמילאו כרסם בש"ס ופוסקים, היגרו למזרח. על כל פנים לו היינו באים לגרמניה בשנות השלושים או בתחילת שנות הארבעים של המאה השלוש עשרה, לא היינו פוגשים שם שום חכם בעל שיעור קומה שהשאיר את רישומו לדורות.

כדי לסבר את האוזן אזכיר את פרשת האנוסה מפרנקפורט. בשנת 1241 פרעו אנשי פרנקפורט ביהודי העיר והרגו מאות מהם. נערה אחת, שהייתה מקודשת אך טרם נישאה, נפלה בשבי, ולאחר שהשתחררה סירב ארוסה לשאתה לאישה. פרשה זו עוררה פולמוס הלכתי נרחב, והשתתפו בו חמישה חכמים: ר' יהודה בן משה הכהן, ר' משולם בן דוד, ר' דוד בן שאלתיאל, ר' שמואל בן אברהם הלוי ור' יצחק אור זרוע.²⁷ ארבעת החכמים הראשונים ישבו בגרמניה, ואילו ר' יצחק אור זרוע ישב כנראה בתקופה זו בווינה. ר' יצחק אור זרוע וספרו ידועים ומוכרים היטב, ואילו ארבעת החכמים האחרים, שהיו הבולטים שבחכמי גרמניה בתחילת שנות הארבעים של המאה השלוש עשרה, כתבו רק מעט מאוד, ומה שכתבו לא הותיר רושם גדול על הדורות שאחריהם.²⁸ דברים אלו נכונים אף באשר לחכמים אחרים שפעלו בגרמניה באותן שנים אך לא השתתפו בפולמוס הנזכר – בניגוד חריף לחכמי הדורות שלפניהם ולאילו שלאחריהם, הם לא כתבו חיבור שהשאיר חותם כלשהו לדורות.

ג. המשבר בקרב חסידי אשכנז

ר' אלעזר מוורמייזא היה הצעיר בחבורת החכמים המפוארת שפעלה בגרמניה ברבע הראשון של המאה השלוש עשרה, והוא האריך ימים לאחר שר' יהודה החסיד, ראבי"ה, ר' ברוך ממגנצא ור' שמחה

27 ראה: אור זרוע (לעיל הערה 18), א, ס' תשמו; תשובות מהר"ח אור זרוע (לעיל הערה 18), עמ' רה-רו, ס' רכא; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 282–290, ס' קע; מרדכי, כתובות, ס' רפ. על הפולמוס ההלכתי בפרשה זו ראה: י' בלידשטיין, 'מעמדן האישי של נשים שבויים ומשומדות בהלכה של ימי הביניים', שנתון המשפט העברי, ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 86–97, R. Furst, 'Captivity, Conversion, and Communal Identity: Sexual Angst and Religious Crisis in Frankfurt, 1241', *Jewish History*, 22 (2008), pp. 179–221

28 על ר' יהודה הכהן ראה להלן ליד הערות 64–66; על ר' משולם בן דוד ראה להלן ליד הערות 69–74; על ר' שמואל הלוי ראה לעיל הערה 20; על ר' דוד בן שאלתיאל ראה: אפטוביצר, מבוא (לעיל הערה 9), עמ' 31–32, 336–337. הדברים העיקריים ששרדו בידינו מתורתו של ר' דוד בן שאלתיאל הם תשובתו על אודות האנוסה מפרנקפורט (תשובות מהר"ח אור זרוע [שם]) וצורר שאלות ששלח אל הראבי"ה (ספר ראבי"ה [לעיל הערה 22], ג, עמ' שיח-שכו, ס' תתקצא. וראה גם להלן סוף הערה 83).

משפירא כבר הלכו לעולמם. דומני שקריאה זהירה בכתביו עשויה ללמדנו כי הוא חש במשבר הקרב ובא אל בתי המדרש בגרמניה. וכך כתב בראש 'ספר החכמה':

אנשי חסד נאספים, לומדי התורה ספים [...] התורה לבעלה חוזרת, והחכמה מתחסרת, ונשא[נ] יתומים מבלי דעת והשכל, כי לוקחו חכמי התורה. ועתה בי"ג לאדר תתקע"ז לפרט נחסרנו צדיק יסוד עולם, מים חיים, מקור גולות עיליות, אשר ידע ולימד סוד התורה, הוא רבי מורי, רבינו יהודא חסיד בן מ[נ]רינו שמואל חסיד בן רבינו קלונימוס הזקן, כלי חמדה, שר התעודה, ונשארו יתמי דיתמי.²⁹

דברים אלו נכתבו, כפי שעולה מהם בבירור, בסוף העשור השני של המאה השלוש עשרה, סמוך ממש לפטירתו של ר' יהודה החסיד, בשנת 1217, והם נראים כביטוי של תחושה סובייקטיבית של תלמיד שאיבד זה עתה את מורו הדגול והוא מרגיש מיותם. יש לציין כי בשנים האחרונות יצאו עוררין על אמינותה של פסקה זו, והיו שטענו שהיא מזויפת.³⁰ על כל פנים אין חולק על האותנטיות של המשך דבריו של ר' אלעזר שם, אף כי אולי לא נכתבו בסמוך ממש לפטירתו של ר' יהודה החסיד:

וראיתי בלבי כי מעייני התורה רבו, וחכמת התלמוד אין מעלה הימנו [...] אך אין לבות בני אדם (אין) יוכל הכיל מפני הצרות והגלות והחסרון כיס ומוזנות [...] גם לא זכיתי לבני יחידי אשר [...] הלך בחצי ימיו לעולמו [...] ולא זכיתי ללמוד השערים לאחרים, כי פסקו אנשי מעשה ונתמעטו הלבבות מבלי להבין איך יוצא התלמוד מה' חומשי תורה, כאשר אבאר באר היטב [...] ואכתבם, ואגלה נא טיפי טל מן הים.³¹

פטירתו של ר' יהודה החסיד הייתה בוודאי מאורע טראומטי לר' אלעזר מוורמייזא, תלמידו המובהק. עם זאת ר' יהודה החסיד הרי לא היה המורה הדגול הראשון בעולם שהלך לעולמו, וכדבר הזה אירע אפילו בחוג המצומצם של חסידי אשכנז, שכבר ליוו קודם לכן לבית עולמם את מוריהם המובהקים, ושללאחר זמן קצר מילאו מחדש את החלל שנוצר בבית המדרש. אך תגובתו של ר' אלעזר מוורמייזא הייתה שונה וחריגה. פטירתו של ר' יהודה החסיד, בצירוף העובדה שבנו יחידו של ר' אלעזר הלך גם הוא לעולמו, דרבנו את ר' אלעזר לצעד שאיש מקודמיו בקרב חסידי אשכנז לא העז לעשות –

29 'דן, "ספר החכמה" לר' אלעזר מוורמס ומשמעותו לתולדות תורתה וספרותה של חסידות אשכנז, ציון, כט (תשכ"ד), עמ' 169 (נדפס שוב: ה"ל, עיונים בספרות חסידי אשכנז, רמת גן 1975, עמ' 45–46); פירוש הרוקח על התורה², מהדורת י' קלוגמן, בני ברק תשמ"ו, בראשית, עמ' יא.

30 על שאלת האותנטיות של הדברים ראה: ד"מ סיגל, 'מאמר ספר החכמה המיוחס לרוקח', ספר סודי רזי סמוכים לרבינו אלעזר בן יהודה מגרמייזא וצוק"ל, מהדורת ד"מ סיגל, 'ירושלים תשס"א, עמ' כט–עד; מ' אידל, 'על הפירושים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס', קבלה, 14 (תשס"ו), עמ' 212–222.

31 דן, ספר החכמה (לעיל הערה 29), עמ' 170–171 (עמ' 46–47); פירוש הרוקח (לעיל הערה 29), עמ' יא–יב. הדברים מצויים גם בהקדמתו של ר' אלעזר לספרו סודי רזי סמוכים (שם), עמ' ט–י (ולטענת סיגל משם הועתקו להקדמה המזויפת של 'ספר החכמה').

להעלות על הכתב את תורת הסוד, שנמסרה עד אז דורות הרבה מפה לאוזן, מאב לבנו ומרב לתלמידו. בעקבות האמור לעיל על קבוצת החכמים המפוארת ברבע הראשון של המאה השלוש עשרה שלא הצליחה להעמיד תלמידים הרבה ולשמור על המשכיות בבתי המדרש בגרמניה, אני מבקש לקרוא את דבריו של ר' אלעזר מוורמייזא באור חדש ולראות בהם לא ביטוי לתחושת יתמות סובייקטיבית של תלמיד שאיבד את מורו הדגול אלא הבעת חשש אמתי. ר' אלעזר מוורמייזא ראה בעיניו ממש שבתי המדרש בגרמניה מידלדלים, ושתלמידים צעירים אינם תופסים את מקומם של החכמים הזקנים ההולכים לעולמם זה אחר זה. הוא צירף לזה את מותו בלא עת של בנו יחידו, וכך הגיע למסקנה העגומה שתורת הסוד של חסידי אשכנז, שבכוונת מכון לא הועלתה על הכתב, עומדת חלילה להיעלם מן העולם. זו הייתה אפוא השעה האחרונה שבה היה יכול ללכת בדרכם של חז"ל, שהבינו 1,000 שנים קודם לכן כי תורה שנשארת בעל פה עלולה לרדת לטמיון, וכי עת לעשות לה' הפרו תורתך.³²

ד. סימנים נוספים למשבר

יעקב זוסמן ערער לפני שנים אחדות על תמונת הקשרים בין חכמי גרמניה לחכמי צרפת שהציג אורבך. אורבך כתב כי קשרים אלו נמשכו לכל אורכה של תקופת בעלי התוספות, ואילו זוסמן טען שהדברים נכונים אמנם לרוב ימיה של תקופת בעלי התוספות, אך בסוף המאה השתים עשרה ובתחילת המאה השלוש עשרה נחלשו מאוד הקשרים בין שני המרכזים. הביטוי המשמעותי ביותר להתרופפות הקשרים הללו באותה תקופה היה שחכמי גרמניה חדלו מנסיעותיהם לצרפת והפסיקו ללמוד אצל בעלי התוספות הצרפתים, בניגוד למה שהיה מקובל בזמנו של רבנו תם.³³ אין ספק בעיניי שהצדק בעניין זה עם זוסמן, ובמקום אחר הבאתי ראיות נוספות לדבר, ואף ניסיתי להגדיר בצורה מדויקת יותר את זמנו של הנתק: בימי ר' יצחק בן שמואל (ר"י הזקן) ותלמידיו, דהיינו בעשורים האחרונים של המאה השתים עשרה ובשני העשורים הראשונים של המאה השלוש עשרה. והנה הנתק בין גרמניה לצרפת הסתיים לפתע בדיוק בפרק הזמן העומד במרכז דיוני כאן, בעשור השני של המאה השלוש עשרה. בתקופה זו, במקביל להידלדלות בבתי המדרש בגרמניה, חידשו תלמידים אשכנזים את מנהגם הישן ושבנו לפקוד את בתי המדרש שבצרפת.³⁴ המפורסמים שבהם היו ר' יצחק אור זרוע, שלמד בפריז מעט לאחר שנת 1215,³⁵ ור' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג, שלמד שם בראשית

32 בבלי, תמורה יד ע"ב.

33 'זוסמן, 'מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך', מוסף מדעי היהדות, 1 (תשנ"ג), עמ' 39, הערה 63, עמ' 48–54.

34 ראה: ש' עמנואל, "'ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 440–442, ובעיקר עמ' 437–439. כפי שמבואר שם, ר' ברוך בן יצחק, מחבר 'ספר התרומה' (נפטר בשנת 1211) ותלמיד מובהק של ר"י הזקן, מעולם לא התגורר בוורמס שבגרמניה, וכינויו ר' ברוך מוורמייזא הוא טעות מאוחרת, שקנתה לה שבייתה גם בספרות המחקר. לפיכך צדק זוסמן בדבריו על הנתק בין צרפת לגרמניה בסוף המאה השתים עשרה ובתחילת המאה השלוש עשרה.

35 ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 438.

שנות הארבעים של המאה השלוש עשרה.³⁶ האם מקרה הוא שבדיוק בזמן שבתי המדרש בגרמניה לא הצליחו להעמיד תלמידים בעלי שיעור קומה שימשיכו את רצף הלימוד בגרמניה, דווקא אז התחדשו הנסיעות לצרפת? או שמא, וכך הדעת נותנת, היה קשר בין הדברים? אך גם אם סמיכות פרשיות זו אומרת דרשני, עדיין איננו יודעים מה היא הסיבה ומה המסובב. האם היחלשותם של בתי המדרש בגרמניה היא שהביאה את התלמידים לנדוד לצרפת? ואולי להפך, נדידת התלמידים לצרפת היא שהביאה להיחלשות בתי המדרש בגרמניה?

בהקשר זה ראוי להזכיר דברים שכתב חיים סולוביצ'יק לאחר ניתוח מעמיק של נושא הלכתי מסוים:

תורות צרפת ואשכנז נפגשו ברבע השני של המאה הי"ג, אך ההשפעה היתה חד-סטרית [...] אשכנז נסחפה בגל הצרפתי, איבדה את עצמאותה התורנית וחדלה להיות חטיבה מיוחדת מבחינת המחשבה ההלכתית. ברבע הראשון של המאה הי"ג עוד מוסרים ומגלמים הן בעל ה'רוקח', נציג האסכולה השמרנית, והן הראב"ה, נציג האסכולה הדיאלקטית, מסורת גרמנית מובהקת, שבה היסוד הצרפתי הוא כתבלין בעלמא; אך תלמידם ותלמידית-תלמידם, ה'אור זרוע', ר' מאיר מרוטנבורג, המרדכי ור' מאיר הכהן – כבר שייכים לעולם שנתמזגו בו תורת צרפת ואשכנז. ואילו הרא"ש – צרפתי הוא כמעט לכל דבר.³⁷

האם רק צירוף מקרים הביא לכך שהשינוי הדרמטי שתיאר סולוביצ'יק התרחש בדיוק כשהידלדלו בתי המדרש בגרמניה כפי שאני מבקש לטעון? האם מקרה הוא שתורת צרפת השתלטה על בתי המדרש בגרמניה דווקא בתקופה שהיו כמעט ריקים מיושב?

ה. גרמניה מול צרפת ברבע השני של המאה השלוש עשרה

סולוביצ'יק ניתח במקום נוסף את דמותן של יהדות גרמניה ושל יהדות צרפת במאה השלוש עשרה. במאמרו על אודות משברים ויצירתיות הלכתית טען כי גירוש צרפת בשנת 1306 לא היה מאורע טראומטי מבחינת היצירה הרוחנית בצרפת, שכן זו הייתה בירידה מתמדת מאז העשור השני של המאה השלוש עשרה. היצירתיות, טען סולוביצ'יק, פסקה בצרפת לאחר ימיהם של ר' שמשון משאנץ וחבריו, בתום שני העשורים הראשונים של המאה השלוש עשרה, וגירוש צרפת לא היה אלא ה'מכה בפטיש', אכזרי אמנם, שהביא לקצה את הדריכה במקום שפשטה בבתי המדרש בצרפת כבר עשרות שנים קודם לכן. לעומת זאת, טען סולוביצ'יק, הפרעות בגרמניה בשנת 1298 פגעו בבשר החי של היצירה הרוחנית שם, יצירה שפרחה במלוא עוזה, עד שבאו הפרעות וקטעו אותה בשיא תפארתה.³⁸ בעקבות דבריי הקודמים אני מבקש לערער במקצת על האי-סימטריה שייחס סולוביצ'יק

36 ראה: שם, עמ' 527–528.

37 ח' סולוביצ'יק, הלכה כלכלה ודימוי-עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 97–98.

38 ראה: סולוביצ'יק, קטסטרופה (לעיל הערה 2).

ליצירתיות בגרמניה ובצרפת, ודבריי מכוונים לטיבה של היצירתיות בשתי הארצות הללו לא בסוף המאה השלוש עשרה אלא ברבע השני של המאה. אני סבור שיש להפוך את הקערה על פיה ולשים את צרפת בראש הפירמידה בתקופה זו ואת גרמניה בתחתיתה.³⁹ בתי המדרש החשובים במרכז אירופה בשנות הארבעים של המאה השלוש עשרה היו אלו שבצרפת דווקא, ולא בגרמניה. בצרפת פעלו בשנים אלו חכמים בעלי שיעור קומה – כמו ר' יחיאל מפריז, ר' משה מקוצי ושלוש האחים מהעיר איוורא: ר' משה, ר' שמואל ור' יצחק⁴⁰ – גם אם הם לא הגיעו למדרגתם של רבנו תם, ר"י הזקן ור' שמשון משאנץ. חכמים אלו משכו תלמידים ממרחקים גדולים; מהר"ם מרוטנבורג נסע מאות קילומטרים כדי להגיע מגרמניה לישיבותיהם,⁴¹ וכמוהו עשה ר' יונה גירונדי, שנסע 1,000 ק"מ מגירונה שבקטלוניה לישיבת איוורא, ולא בכדי.⁴² לעומת זאת אצל מי יכול היה תלמיד צעיר ומוכשר ללמוד בגרמניה בשנות הארבעים של המאה השלוש עשרה?

ו. היציאה מהמשבר: מהר"ם מרוטנבורג

החלל שנוצר בבתי המדרש בגרמניה בסוף הרבע הראשון של המאה השלוש עשרה לא האריך ימים – הוא נמשך כדור אחד בלבד. את צמיחתם המחודשת של בתי המדרש בגרמניה ואת חידוש התנופה בלימוד התורה יש לזקוף לזכותו של חכם אחד – ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג. ואם נכונה טענתי שחכמי גרמניה הגדולים של הרבע הראשון של המאה השלוש עשרה לא הצליחו להעמיד דור של תלמידים שימשיך את דרכם בגרמניה, צריכים אנו להעריך מחדש את מהר"ם מרוטנבורג ואת מפעלו. מהר"ם התייבב על בימת ההיסטוריה לא כממשיכם של הדורות הקודמים, אלא כמקומם מחדש את בית המדרש של גרמניה, בית מדרש שכמעט נדם למשך דור אחד.

מהר"ם נולד בערך בראשית שנות העשרים של המאה השלוש עשרה. את ילדותו עשה כנראה בעיר וורמס,⁴³ ומסתבר שהוא חלף ברחוב על פניו של ר' אלעזר מזורמיזא (הרוקח) ואולי גם על פניהם של חכמים חשובים אחרים מקהילות הריינוס שהוזמנו לוורמס. אך מהר"ם החמיץ בשנים אחדות את כל החכמים הגדולים שנמנו לעיל, שפעלו ברבע הראשון של המאה השלוש עשרה, ולא זכה להכירם. אפילו את ר' יצחק אור זרוע זכה מהר"ם להכיר אך מעט, והוא הביא רק דברי תורה ספורים משמו (אחד

39 באמצע הפירמידה נוכל להציב את העיר וינה, ששם ישב ר' יצחק אור זרוע והמשיך את מפעלם של שני רבותיו הגדולים, ראבי"ה ור' שמחה משפירא.

40 ראה עליהם: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 448–485; י"נ אפשטיין, 'על הכל', סיני, צד (תשמ"ד), עמ' קכג–קלו (נדפס שוב: הג'ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 776–789); עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 185–198.

41 ראה לעיל ליד הערה 36.

42 ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 479.

43 על מהר"ם ראה: I. A. Agus, *Rabbi Meir of Rothenburg*, Philadelphia 1947 (ושם בעמ' 7, הערה 20, דיון במקום לידתו המשווער של מהר"ם ובשנת לידתו); אורבך, בעלי התוספות, עמ' 521–564 (ושם בעמ' 523–525 דיון בשנת לידתו של מהר"ם).

מהם בזה הלשון: 'זכור אני כשהייתי תינוק בבירצבורק בהיותי יוצק מים על ידי מורי הר' יצחק מווינא אמר לי'.⁴⁴ מהר"ם למד תורה גם אצל אביו, ר' ברוך בן מאיר,⁴⁵ ואצל שני חכמים נוספים בגרמניה: ר' יהודה הכהן, חכם שלא הותיר הרבה רושם לדורות, ור' שמואל בן מנחם מוויירצבורג, חכם שאיננו יודעים עליו כמעט כלום.⁴⁶ מהר"ם כינה לעתים גם את ר' שמואל בן ברוך מבמברג 'מורי קרובי', אך כבר הוכיח אורבך כי הוא לא היה תלמידו;⁴⁷ מהר"ם נקט לשון זו רק בדרך כבוד, וכנראה לא הכיר אותו באופן אישי. מהר"ם הביא רק שתי שמועות בשמו של ר' שמואל מבמברג. הראשונה בדין קריאת התורה, ושם הוא ידע על מנהגו של ר' שמואל רק מפני השמועה; והשמועה השנייה באה בחמש תשובות נפרדות של מהר"ם – בארבע מהן העיד על מנהגו של ר' שמואל מפני השמועה, ורק בחמישית כתב 'שמעתי מפני קרובי הר' שמואל מבמברק זצ"ל', ויש לפקפק בנוסח זה.⁴⁸ נמצא אפוא שרבותיו של מהר"ם על אדמת גרמניה היו חכמים שלא הותירו רושם לדורות.

ראוי להדגיש כי ההערכה שרבותיו של מהר"ם – וחסריהם בני דורם – היו חשובים פחות מחכמי הדורות שלפניהם ומאלו שחיו בדור שלאחריהם נובעת לא רק מידיעותינו (הבלתי מספקות) על אודות היצירה והפעילות בגרמניה במהלך המאה השלוש עשרה. הערכה זו עולה בבירור גם מתוך ספרי 'המרדכי', 'הגהות מיימוניות' ו'תשובות מיימוניות', קובצי התשובות של מהר"ם (שיש בהם מאות תשובות שאינן שלו)⁴⁹ ועוד ספרי ליקוטים רבים אחרים שנתחברו בגרמניה בסוף המאה השלוש עשרה ובתחילת המאה הארבע עשרה. בכל הספרים הללו מובאים מאות תשובות, פסקים ומעשים של חכמי גרמניה ברבע הראשון של המאה השלוש עשרה מחד גיסא ושל מהר"ם מרוטנבורג מאידך גיסא; ואילו תורתם של חכמי גרמניה ברבע השני של המאה השלוש עשרה מובאת בהם בחסכנות רבה. אפשר שהמלקטים הללו חיפשו אחר תשובות ופסקים של אותם חכמים ומצאו רק מעט, ואפשר גם שהם הכירו תשובות ופסקים נוספים שלהם אך לא מצאו לנכון להביאם – בין כך ובין כך, המסקנה היא אחת.

44 הלכות שמחות השלם מאת רבינו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג ז"ל, מהדורת ע"ד לאנדא וי"א לאנדא, ירושלים תשל"ו, עמ' קכח, סי' קכא. לאזכורים נוספים של ר' יצחק אור זרוע בפיו של מהר"ם ראה: איגוס, ר' מאיר (שם), עמ' 7–8; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 523–525. הדברים שהביאו איגוס ואורבך ממרדכי, בבא בתרא, סי' תקלח, אינם קשורים לא במהר"ם ולא בר' יצחק אור זרוע. ראה: עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 85.

45 ראה: איגוס, ר' מאיר (שם), עמ' 5–6; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 522–523; ש' עמנואל, 'מהר"ם מרוטנבורג ואביו: לגלגוליה של תשובה אחת', סידרא, כד–כה (תש"ע), עמ' 291–305.

46 על שני חכמים אלו ראה להלן ליד הערות 64–66, 75. לצד חכמים אלו הזכיר מהר"ם כרבותיו גם שני חכמים צרפתים: ר' שמואל מפליז ור' יחיאל מפריז. ראה: איגוס, ר' מאיר (שם), עמ' 7–11; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 522–528.

47 ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 527, הערה 27. במקום אחר כתב אורבך דברים הפוכים (שם, עמ' 429), אך המקור שעליו הסתמך – שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, פראג ש"ח, סי' תקנח – איננו של מהר"ם. ראה: עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 269, הערה 220. על ר' שמואל מבמברג ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 429–432; ש' עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', מחקרי תלמוד, ג [קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך] (תשס"ה), עמ' 621–624; ולהלן הערה 68.

48 ראה: עמנואל, הפולמוס (שם), עמ' 624, הערה 145.

49 ראה: ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח–תש"ס), עמ' 149–205; הנ"ל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 37–40.

מהר"ם הגיע אפוא למדרגה גבוהה הרבה יותר מזו שעמדו בה רבותיו בגרמניה. מה שונה הייתה התמונה אילו נולד מהר"ם עשרים שנים קודם לכן – אז היה זוכה ללמוד לפני ראב"ה, ר' ברוך ממגנצא, ר' שמחה משפירא ור' אלעזר מוורמייזא!

מהר"ם מרוטנבורג הנהיג ביד רמה את יהדות גרמניה, כמות שעשו ראב"ה וחבריו שני דורות קודם לכן. אך הבדל גדול היה בין מנהיגותו של מהר"ם ובין מנהיגותם של ראב"ה וחבריו. ראב"ה, ר' ברוך ממגנצא, ר' שמחה משפירא ור' אלעזר מוורמייזא פעלו בחבורה אחת. הם הרבו להתכתב זה עם זה ולהתייעץ בשאלות הלכתיות שעלו על שולחנם, כפי שעשו חכמי גרמניה גם בדורות שלפניהם.⁵⁰ גם אם היה אחד מהם בכיר מחבריו – ועל סמך המקורות שבידינו קשה לקבוע בזה מסמרות – הם פעלו כתבורה אחת, לעתים מתוך הסכמה על הנושאים ההלכתיים שהונחו לפתחם ולעתים מתוך מחלוקת עניינית. ראב"ה וחבריו גם התכנסו בשעת הצורך לשיבות משותפות כדי לתקן תקנות שנדרשו מעת לעת.⁵¹ מהר"ם מרוטנבורג לעומתם פעל לבדו, וכמעט לא היה איש לצדו לסייע עמו, ואף לא לחלוק עליו.⁵² את השאלות ההלכתיות הקשות שהגיעו שוב ושוב לשולחנו פתר מהר"ם לבדו, והוא לא התייעץ עם חכמים אחרים – כנראה משום שלא היו חכמים אחרים בסביבתו.⁵³ אף כשרצה לחדש את התקנות שתיקנו ראב"ה וחבריו, הוא עשה זאת לבדו.⁵⁴

התנאים בגרמניה בשנות חייו של מהר"ם, לפחות בשנות חייו האחרונות, קשים היו. ניסיונו הכושל לברוח מגרמניה בשנת 1286 והתוצאות הטרגיות של ניסיון זה – מאסרו בבית הכלא עד יומו האחרון –

50 דוגמאות מובהקות לעניין זה הן חליפת התשובות המסופעת של ראב"ה ושל אביו עם חכמים אחרים בני דורם (ראה: אפסטיצר, מבוא [לעיל הערה 9], עמ' 164–223) וחליפת התשובות המסופעת של ר' ברוך ממגנצא (עמנואל, שברי לוחות [שם], עמ' 104–106), של ר' שמחה משפירא (שם, עמ' 154–155) ושל ר' אלעזר מוורמייזא (אורבך, בעלי התוספות, עמ' 405–407).

51 ראה: L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1924, pp. 218–232.
52 אציין לשלושה מקרים יוצאי דופן – ובוודאי ניתן למצוא עוד דוגמאות בודדות כאלו – שבהם כתב מהר"ם תשובות כדי לסתור את אשר פסקו חכמים בני דורו. הוא כתב תשובה כנגד פסיקה של ר' יקותיאל בן אברהם, שהיה מבוגר ממנו בשנות דור לערך. ראה: תשובות מהר"ם וחבריו (לעיל הערה 20), א, עמ' 58–59. וכן כתב תשובה כנגד פסיקה של ר' חזקיה ממגדבורג. ראה: שערי תשובות מהר"ם בר' ברוך, מהדורת מ"א בלאך, ברלין תרנ"א, עמ' 175–176, סי' סג. תשובה שלישית, נרגשת מאד, כתב מהר"ם בתגובה לחכמים שטענו נגדו שהתיר אשת איש. ראה: תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 139–144, סי' סב.

53 בתשובות ספורות של מהר"ם, שאפשר למנותן על אצבעות כף יד אחת, הוסיפו תלמידיו את הסכמתם לתשובה של רבם; ראה: עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 263. במקרים אחרים תמה מהר"ם, בענותנותו, מדוע פנו השואלים אליו ולא אל חכם אחר, אך הדבר לא מנע ממנו לענות במפורט על השאלה שנשלחה אליו. גם במקרים אלו פסק מהר"ם את אשר פסק ולא נשא ונתן בהלכה עם החכם המקומי. ראה למשל: שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, קרימונה שי"ז, תחילת סי' יב (בסי' טו–יו נזקק מהר"ם לעסוק שוב באותו העניין, אך כתב במפורש כי הוא עשה זאת רק כדי להשיב על טענותיהם של בעלי הדין, והוא אינו נושא ונותן עם החכם המקומי, ר' אביגדור הכהן); 'תשובות מיימוניות', בתוך: משנה תורה, מהדורת ש' פרנקל, ג: נשים, ירושלים ובני ברק תשל"ז, סוף סי' ט (על זהותו של החכם המקומי – כנראה ר' אליעזר מטוך – ראה: תשובות מהר"ם וחבריו [לעיל הערה 20], א, עמ' 50–53).

54 ראה: שאלות ותשובות רבינו משה מינץ, מהדורת י"ש דומב, ירושלים תשנ"א, עמ' לח, סי' י (ובמקבילות: כ"י אוקספורד, בודליאנה Hunt. 221 [נויבאואר 820], דף 46א; ר' שלמה לוריא, ים של שלמה, שטעטין תרכ"א–תרכ"ב, יבמות, ד, יח).

מפורסמים הם, ואין צורך להכביר על כך מילים. החלטתו של מהר"ם להימלט מגרמניה בוודאי לא נפלה ביום אחד, והיא לבדה עשויה ללמדנו עד כמה קשות היו שנות השמונים של המאה השלוש עשרה ליהודי גרמניה. אולם אף שחיי מהר"ם לא היו סוגים בשושים, הוא הצליח לחדש כקדם את פניו של בית המדרש בגרמניה. הרוח החדשה-ישנה שהביא עמו והתנופה שבבית מדרשו לא הסתכמו ביצירה הענפה שכתב הוא עצמו – אלפי תשובות, כמה מונוגרפיות הלכתיות מקיפות, פירושים למשנה ותוספות לתלמוד. תנופה זו הביאה גם לכתיבתם של ספר 'המרדכי' ושל 'הגהות מיימוניות', של 'ספר תשב"ץ' ושל 'ספר הפרנס' – ולא מניתי אלא כמה דוגמאות מיצירתם של תלמידי מהר"ם. תנופה גדולה זו, שאכן נקטעה בפרעות של שנת 1298, כשהיא עדיין בשיא פריחתה, לא הייתה בשום אופן המשך לתנופת הלימוד של ראשית המאה השלוש עשרה.⁵⁵ התנופה המדוברת צריכה להיזקק לזכותו של מהר"ם בלבד. הוא זה שהצליח לרומם את בתי המדרש בגרמניה ולהוציאם מן המשבר שכמעט שקע בו. מהר"ם הצליח אפילו לשטות במחקר המודרני ולהעלים ממנו את עומק המשבר שהתרחש בגרמניה ברבע השני של המאה השלוש עשרה.

ז. סיום

מה קרה אפוא בגרמניה בסוף הרבע הראשון של המאה השלוש עשרה? למה החכמים הגדולים שהלכו לעולמם סמוך לאותה עת, ושהותירו רושם עצום ביצירתם ההלכתית, לא הצליחו להעמיד תלמידים שימשיכו את דרכם על אדמת גרמניה? מדוע משה פרנק, שרשם את חכמי אשכנז לדורותיהם, נאלץ לקטוע לפתע את רשימתו ולומר כי 'עניות מאד ידיעותינו על חכמי מגנצא מהמחצית השניה של המאה ה'ג'?'⁵⁶ והלא מדובר בערש התרבות של יהודי גרמניה, עיר שמאז ימיו של רבנו גרשום מאור הגולה לא פסק בה קול התורה והחכמה.

אין לי תשובות על שאלות אלו. אינני רואה פגמים בדרכי הלימוד בגרמניה של תחילת המאה השלוש עשרה, פגמים שעשויים היו להביא לירידה של ממש בפעילותם של בתי המדרש. אף לא

55 העובדה שאין רצף של ממש בין הדורות הראשונים בגרמניה ובין מהר"ם מרוטנבורג עשויה להסביר – כל עוד נשתמש בזה בזהירות ובמתינות – שינויים מסוימים שהתחדשו בבית מדרשו של מהר"ם. דוגמה לדבר (שהעמידני עליה פרופ' דוד ברגר) היא דרך שימושו של מהר"ם בספר 'משנה תורה' של הרמב"ם. מהר"ם ציטט והעריך את חיבורו של הרמב"ם הרבה יותר מכל קודמיו באשכנז, ובאחת מתשובותיו ביטא את הערצתו לרמב"ם במילים אלו: 'משבא לידי ספר רבי' משה בן מיימון זצ"ל [...] אמרתי בלבי אשאל באורים ותומים ודבר מה יראני והגדתי לך, וכאשר מצאתי סברתו על סברתי חלוקה, חזרתי לדבריו, כי כל דבריו דברי קבלה הם, ואף אם מסביר בעלמא פסק רבינו כן, מי אנכי וסברתי, לבי כמלא נקב סידקית, לא לחלוק על סברת רבינו כפתח האולם' (שאלות ותשובות מהר"ם בר בורק, מהדורת רנ"ג רבינוביץ, לבוב תר"ך, סי' תכו). וראה בעניין זה: H. Soloveitchik, 'Mishneh Torah: Polemic and Art', J. M. Harris (ed.), *Maimonides after 800 Years: Essays on Maimonides and His Influence*, Cambridge, MA 2007, pp. 333–336, 341.

56 מ' פרנק, קהלות אשכנז ובתי דיניהן, תל אביב תרצ"ה, עמ' 147. דברים דומים עולים מרשימת החכמים בעיר שפיירא. ראה: שם, עמ' 144.

ידוע לי על שינויים היסטוריים, מדיניים או כלכליים⁵⁷ שעשויים היו לגרום לנפילת מתח שכזו בבתי המדרש בגרמניה ברבע השני של המאה. פרעות ביהודי גרמניה התרחשו באותן שנים רק במקומות נידחים יחסית, ויש לציין בעיקר את עלילת הדם בפולדה (כ-150 ק"מ מצפון-מזרח למיינץ) בשנת 1235 ואת הפרעות ביהודי פרנקפורט בשנת 1241.⁵⁸ פולדה ופרנקפורט לא היו חשובות כלל מבחינה יהודית באותן שנים,⁵⁹ ואף לא במאות השנים שקדמו להן, והמאורעות שהתרחשו בהן לא היו אמורים להשפיע על לימוד התורה בגרמניה בכלל. הגורמים לשינוי הדרמטי בבתי המדרש בגרמניה ברבע הראשון של המאה השלוש עשרה הם עדיין בגדר תעלומה.

- 57 לאורך כל הרבע השני של המאה השלוש עשרה שלט בגרמניה הקיסר פרידריך השני, שיחסו ליהודים לא היה גרוע משל קודמיו. בשנות השלושים ובתחילת שנות הארבעים נתון היה פרידריך השני במאבק מר עם בנו הנרי השביעי, מלך גרמניה, אך מאבק זה לא השפיע באופן משמעותי על יהודי גרמניה. ראה: D. Abulafia, *Frederick II: A Medieval Emperor*, Oxford 1992.
- 58 על עלילת הדם בפולדה ראה: G. I. Langmuir, *Toward a Definition of Antisemitism*, Berkeley 1990, pp. 263–281; על הפרעות בפרנקפורט ראה: פירסט, שבי (לעיל הערה 27), עמ' 179–183, ושם מובאת ספרות נוספת.
- 59 ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגנצא ביקש באמצע המאה השתים עשרה לערך להביא דוגמה לעיר שאין בה קהילה מסודרת, והוא בחר בפרנקפורט. ראה: ספר ראב"ן הוא אבן העזר, מהדורת ד' דבליצקי, ב, בני ברק תשס"ח, עמ' תקמו, וראה גם: שם, סוף עמ' תכו.

נספח

חכמי וירצבורג ברבע השני של המאה השלוש עשרה

הזכרתי בדבריי כתריסר חכמים שפעלו בגרמניה ברבע השני של המאה השלוש עשרה. החשוב שבהם היה ר' יצחק אור זרוע, אך הוא שהה בגרמניה רק פרקי זמן מוגבלים, ועיקר פעילותו הייתה בווינה שבאוסטריה. לצדו נזכרו עוד שני חכמים שעזבו את גרמניה בשלב כלשהו, ר' אברהם בן עזריאל ור' אביגדור כהן צדק, וחכם אחד שפעל במקום רחוק ממרכז התורה הוותיקים בגרמניה, במגדבורג, הוא ר' חזקיה בן יעקב.⁶⁰ עוד הזכרתי בדבריי תשעה חכמים שהתגוררו כל ימיהם בגרמניה: ר' ברוך בן מאיר, ר' דוד בן שאלתיאל, ר' יהודה בן משה הכהן, ר' יהונתן בן יצחק, ר' יקותיאל בן אברהם, ר' משולם בן דוד, ר' שמואל בן אברהם הלוי, ר' שמואל בן ברוך מבמברג ור' שמואל בן מנחם. בדיקה מדוקדקת מגלה שר' יצחק אור זרוע ועוד ארבעה מתוך תשעת החכמים הללו – דחינו כמחצית מכלל החכמים בגרמניה ברבע השני של המאה השלוש עשרה – פעלו כולם בעיר אחת, בוירצבורג.⁶¹ ואלו החכמים שהתגוררו בעיר זו:

ר' יצחק אור זרוע שהה כפי הנראה פעמיים בוירצבורג, פעם בצעירותו, בחיי מורו ראבי"ה,⁶² ופעם נוספת בזקנותו, בעת שמהר"ם מרוטנבורג למד לפניו.⁶³ איננו יודעים כמה זמן ארכה כל אחת מהתקופות הללו, אך כפי הנראה מדובר בתקופות קצרות יחסית.

ר' יהודה בן משה הכהן – בכרוניקה המפורסמת על בעלי התוספות שהעתיק ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), ושנכתבה אולי על ידי רבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש), נכתב על 'הרב ר' יודא כהן מורידבורג', ועל סמך זה נקבע במחקר כי מקומו של ר' יהודה היה בעיר פרידברג.⁶⁴ אך אין בידינו תיעוד כלשהו על יישוב יהודי בעיר זו קודם לשנת 1242,⁶⁵ ועל כן סברתי זה כבר שיש להגיה בדברי מהרש"ל: 'מורידבורג'. ואכן לפני שנים אחדות נמצאו בוירצבורג כ-1,500 מצבות עבריות שחוללו

60 בזמנו של ר' יצחק אור זרוע החל לצמוח מרכז תורני בעל חשיבות מסוימת במגדבורג ובסביבתה, ומרכז זה התפתח גם במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. נציגו הבולט של מרכז זה היה ר' חזקיה, ולצדו פעלו חכמים נוספים, ידועים פחות. ראה: תשובות מהר"ם וחבריו (לעיל הערה 20), א, עמ' 104–111.

61 התייחסתי בדבריי רק לחכמים שזכרו בגוף המאמר, ושהם כמדומני החשובים שבחכמי גרמניה בתקופה זו. לצדם פעלו על אדמת גרמניה בכלל ובוירצבורג בפרט חכמים נוספים, חשובים פחות.

62 ראה: אור זרוע (לעיל הערה 18), ב, ס' קז. ר' יצחק אור זרוע לא מילא שום תפקיד במעשה המובא שם ורק העיד על פסיקתו של רבו. מסתבר שלתקופה זו יש לייחס גם את הדברים המובאים באור זרוע (שם), ס' שפד, וגם בהם לא היה לר' יצחק אור זרוע תפקיד פעיל.

63 ראה לעיל ליד הערה 44. חסידה שיער לפני שנים אחדות כי בוירצבורג פעלו במקביל שני בתי מדרש מתחרים – האחד צרפתי, בראשותו של ר' יעקב מקורסן, והשני אשכנזי, של ר' יצחק אור זרוע. ראה: שבלי הלקט החלק השני, מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח, מבוא, עמ' 21–26. אך לדברים אלו אין כל ביסוס. ראה: עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 261, הערה 184.

64 שאלות ותשובות ר' שלמה לוריא, לובלין של"ד–של"ה, ס' כט. על זהותו של הכותב ראה: אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 40), ב, עמ' 772–773. חלק ניכר מכרוניקה זו מצוי גם בכ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 283 (נויבאואר 847), דף א36–ב, בגיליון, אך הפסקה הנוגעת לענייני איננה שם.

65 ראה: *Germania Judaica, I: Von den ältesten Zeiten bis 1238*², eds. I. Elbogen, A. Freimann and H. Tykocinski, Tübingen 1963, pp. 260–263

באמצע המאה הארבע עשרה, ועל אחת מהן, שמתוארכת בין שנת 1240 לשנת 1260 לערך, נכתב: 'לכתר תורה כהונה הרב ר' יהו... בר משה'. ר' יהו[דה] בן משה שוכה לכתר תורה ולכתר כהונה הוא בוודאי ר' יהודה דידן, ומעתה ברור שמקום מגוריו היה בוורצבורג ולא בפרידברג.⁶⁶

ר' יהונתן בן יצחק – מצבה אחרת שנמצאה בוורצבורג, משנת 1235, היא של 'מרת חנה אמנו, אלמנת יהונתן רבנו'.⁶⁷ ואפשר להסיק ממצבה זו שגם ר' יהונתן עצמו התגורר בוורצבורג, ושהוא נפטר קודם לשנת 1235.⁶⁸

ר' משולם בן דוד – במשפט משובש המופיע בכרוניקה הנזכרת של מהרש"ל נזכרים שלושה אחים מבני משפחת קלונימוס וגם אחיין אחד, תושב וירצבורג: 'הרב ר' יהוד' (ובימי ר' אליעז' ממיץ)⁶⁹ ואחיו רבינו מאיר ואחיו רבינו דוד (מירצבורג),⁷⁰ והוא ילד רבינו משלם מירצבורג⁷¹ – ומכאן שגם ר' משולם התגורר בוורצבורג.⁷² נתון זה עולה גם מציטטה של שאלה ששלח ר' משולם אל ר' שמחה משפירא, ציטטה שהובאה בצורה משובשת בכמה מקבילות. במקבילה אחת נכתב: 'כבר [שאל] ר' משלם בן הר' דוד... בברק' (תחילתה של המילה האחרונה מטושטשת בכתב היד), ובשנייה: 'רבינו משולם בן הרב המור' צדק', ויש לתקן: 'בן הרב [דוד] מורצבורק'.⁷³ בשתי מקבילות נוספות של התשובה נכתב בטעות: 'ר' קלונימוס בן דוד מוירצבורג'.⁷⁴

66 א' ריינר, 'אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוירצבורג 1147–1346', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 127–128; Müller, S. Schwarzfuchs and A. Reiner, *Die Grabsteine vom jüdischen Friedhof in Würzburg aus der Zeit vor dem Schwarzen Tod [1147–1346]*, Würzburg 2011, II, pp. 1096–1098, no. 760. על ר' יהודה הכהן ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 526–527.

67 ריינר, אבן שכתוב עליה (שם), עמ' 128; מילר, שוורצפוקס וריינר, מצבות (שם), ב, עמ' 94–96, מס' 48. על ר' יהונתן ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 438; עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 164, הערה 19.

68 בשולי הדברים אזכיר כאן גם את ר' שמואל בן ברוך מבמברג. הוא נקרא תמיד על שם העיר במברג, הנמצאת כ־90 ק"מ מזרח לוירצבורג, ואין בידינו שום מידע על ישיבתו בוירצבורג. עם זאת נראה שצאצאיו עברו להתגורר בעיר זו, שכן בין המצבות שנמצאו בוירצבורג יש מצבה משנת כ"ט (1269) של 'הנחמד ברוך בר' אליעזר בן הרב ר' שמואל בן רבינו ר' ברוך', והוא בוודאי נכדו של ר' שמואל מבמברג; ואולי נמצאה שם גם מצבה של בתו – מצבה שבורה של אישה ובה הכיתוב '[ל]ראש... שמואל מבמברק' – ושמה גם מצבה של בנו של ר' שמואל, מצבה משנת מ"ד (1284) שכתוב עליה 'דוד בן רבינו ר' שמואל', אך אין ודאות שהכוונה לר' שמואל מבמברג. ראה: ריינר, אבן שכתוב עליה (שם), עמ' 126–127; מילר, שוורצפוקס וריינר, מצבות (שם), ב, עמ' 351–352, מס' 21; ג, עמ' 1344–1345, מס' 951; ב, עמ' 489–491, מס' 302 (השערתו של ריינר שר' שמואל עצמו עבר לוירצבורג [ריינר, אבן שכתוב עליה (שם), עמ' 126, הערה 11], מבוססת על טעות של אפטוביצר [ראה להלן הערה 75], ולכן אין לקבלה).

69 דומני שמילים אלו, שמופיעות כבר לעיל בכרוניקה, נכפלו כאן בטעות.

70 צ"ל: 'ממינצבורג'. ואולי נכפלה כאן מילה זו בטעות בעקבות הזכרתה בסמוך על אודות רבינו משלם.

71 שו"ת מהרש"ל (לעיל הערה 64). גם משפט זה איננו מופיע בכ"י אוקספורד (לעיל הערה 64). לקריאה שונה לחלוטין של משפט זה, שמובילה למסקנות אחרות לגמרי, ראה: ריינר, אבן שכתוב עליה (לעיל הערה 66), עמ' 126–127.

72 על ר' משולם ועל פירושו לירושלמי שקלים ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 432–433; עמנואל, שברי לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 128.

73 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, כ"י טורונטו, ספריית האוניברסיטה 3-012, fdbg 34, ס' קיא (על טיבו של כתב היד ראה: תשובות מהר"ם וחבריו [לעיל הערה 20], א, עמ' 149–163); ר' ירוחם בן משולם, תולדות אדם וחווה, ונציה שי"ג, נתיב ראשון, סוף ח"ב, דף יד ע"ג.

74 'שאל הרב רבינו קלונימוס בן הר' דוד מוירצבורק' (שו"ת מהר"ם, פראג [לעיל הערה 47], ס' ז); 'שאל הר'

ר' שמואל בן מנחם – שמו המלא של חכם זה, שהיה אחד ממוריו של מהר"ם מרוטנבורג, נזכר פעם אחת בלבד, אך די בכך כדי ללמדנו על מקומו: 'ה'ר' שמואל בה'ר מנחם הנ' (?) מוירצבורק'.⁷⁵ מתברר אפוא כי שלושת מוריו של מהר"ם מרוטנבורג על אדמת גרמניה – ר' יצחק אור זרוע, ר' יהודה הכהן ור' שמואל בן מנחם – תושבי וירצבורג היו. אפשר אף לנסח זאת על דרך השלילה: מהר"ם מרוטנבורג, שהשתוקק ללמוד אצל רבנים דגולים, ושלצורך זה הרחיק נדוד עד צרפת,⁷⁶ לא למד בגרמניה אצל שום חכם שהתגורר מחוץ לוירצבורג (מלבד אביו). נתון זה עשוי ללמדנו הן על עליית קרנה של העיר וירצבורג לקראת אמצע המאה השלוש עשרה והן על הצד השני של המטבע – על ירידת קרנה של קהילות הריינס העתיקות.

עליית קרנה של העיר וירצבורג ניכרת היטב אף מכתביו של מהר"ם מרוטנבורג. מהר"ם, בדומה לר' יצחק אור זרוע, בילה שתי תקופות מחייו בוירצבורג. הוא היה בעיר זו כשהיה 'תינוק', בעת שלמד אצל ר' יצחק אור זרוע,⁷⁷ וכנראה שהיה שוב בעיר בבגרותו, לאחר שהפך לפוסק בעל שיעור קומה (עם זאת יש לזכור שוירצבורג רחוקה רק 60 ק"מ מרוטנבורג, וייתכן שמהר"ם רק ביקר בעיר ליום או יומיים או חלף בה באחת מנסיעותיו).⁷⁸ גם בשנים שבהן לא היה מהר"ם בוירצבורג, הוא היה בקי היטב במנהגם של חכמי העיר, ולא אחת ולא שתיים כתב משפטים כגון 'יודע אני שכך נוהגים בוירצבורק', 'ידעתי שכך נוהגין בוירצבורק על פי ספר אבי העזרי'.⁷⁹ במקרים אחרים ידע מהר"ם כי המנהג בוירצבורג נקבע על פי רבותיו שישבו שם: 'כאשר שמעתי שדני' בוירצפורק כמדומני בהיותי שם [...] בטלה דעתי אצל מה שראיתי רבותי דנין בוירצפורק',⁸⁰ ולעתים הוא אף נקב בשמו המפורש של הרב שפסק בוירצבורג: 'אודיע לך שבוירצבור'ק נותנין לגבות מאתם זקוקים מהילכות מדינה

קלוגימוס בן רבי' דוד מוירצבורק' (תשובות מהר"ם, כ"י אוקספורד, בודליאנה 77 Opp. [נויבאואר 844], קובץ ראשון, דף 35א, סי' שמת, ונכפל בדף 49א, סי' תעו [על טיבו של כתב היד ראה: תשובות מהר"ם וחבריו (לעיל הערה 20), א, עמ' 77–91]. במקבילה נוספת השתבש שמו של השואל עוד יותר, ונכתב שם: 'שאל רבי' דוד בן רבי' קלוגימוס' (שו"ת מהר"ם, לבוב [לעיל הערה 55], סי' תיד).

75 שו"ת מהר"ם, קרימונה (לעיל הערה 53), סי' פ. תשובה זו נעלמה מעיניו של אפסטיצר, ולכן טען לקיומם של שני חכמים נפרדים: ר' שמואל מוירצבורג תלמידו של ראבי"ה ור' שמואל בן מנחם רבו של מהר"ם מרוטנבורג. ראה: אפסטיצר, מבוא (לעיל הערה 9), עמ' 32–33. על ר' שמואל בן מנחם מוירצבורג ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 526; עמנואל, שביר לוחות (לעיל הערה 5), עמ' 236, הערה 68.

76 ראה לעיל ליד הערה 36.

77 ראה לעיל ליד הערה 44. ייתכן שלתקופה זו התייחס מהר"ם בכתבו 'שמעתי שדני' בוירצפורק כמדומני בהיותי שם; ראה להלן ליד הערה 80.

78 ראה: 'דמה שעושין [...] יפה עושין, וממני יצאו ככולם בתחילה בעיר וירצבורג, לפי שהנכרים היו באים לעקור אותם, אמרתי לעשות כן' (תשובות פסקים ומנהגים, מהדורת י"ז כהנא, א, ירושלים תשי"ז, עמ' רמ–רמא, סי' שלה); וכן: 'מעשה בא לפני מורי אחי שיחיה בוירצבורק' (תשובות מהר"ם וחבריו [לעיל הערה 20], א, עמ' 43–44. הכותב הוא ר' אברהם, אחיו של מהר"ם). והשווה מה שכתב בעניין זה איגוס, ר' מאיר (לעיל הערה 43), עמ' 12–13, הערה 46.

79 תשובות מהר"ם וחבריו (שם), א, עמ' 154; תשובות פסקים ומנהגים (שם), א, עמ' קז, סי' צט. וראה גם: 'בוירצבורק דנין כרבי אליעזר, וכן דן אבי העזרי, וכמדומני שכמו כן דנין בשפירא בפסק רבינו שמחה, אבל אנו דנין כרב ושמואל' (שו"ת מהר"ם, קרימונה [לעיל הערה 53], סי' פח).

80 תשובות מהר"ם וחבריו (שם), ב, עמ' 778, סי' תב. וראה לעיל הערה 77.

[...] וכן ראיתי פעם אחת שצוה מו' קרובי הר"ר יהודא כהן זצ"ל לכתוב מתקל לאחת מקרובותיו.⁸¹ באחת מתשובותיו עסק מהר"ם בבירור פרטיה של תקנת שו"ם (שפירא, ורמייזא ומגנצא) על אודות החזרת הכתובה במקרה של איש או אישה שנפטרו בסמוך לנישואיהם, תקנה שפרטיה לא היו נהירים דיים. מהר"ם המליץ אפוא לשואלים לברר מהו הנוסח המדויק של התקנות, וכך כתב להם:

דעו בברור כי לא שמעתי מעולם תקנה היכא דנפטר האיש שיש להחזיר ולהפסידה כתובתה, כי אם הרב יוסף כהן אמר לי שכך מצא בספר רבי' ברוך קרובי זצ"ל, שתקנה קבועה עשו הקהלות איש ואשה שיעשו נישואין ומת אחד בלא זרע בתוך שנתיים שיחזרו חצי הנדוניא שנתן ליורשי המת [...] ואפשר שלא פשטה אותה תקנה, הואיל ולא שמיע לי. ואם הלכה רופפת בידכם, שלחו אל רבותינו קהל וירצבורק והקהילות, והם יגידו לכם [...] סוף דבר, אין לנו בזה אלא דברי רבותינו שבוירצבורק והקהילות.⁸²

שני המשפטים האחרונים בדברי מהר"ם מעורפלים מעט, אך נראה שהוא ייעץ לשואלים לפנות בעיקר אל רבותינו שבוירצבורק, שהם בני סמכא בעניין זה, ורק בעדיפות שנייה – לקהילות (הריינוס), ששם נתקנו התקנות בשעתן.⁸³ נמצא אפוא כי קהילת וירצבורק חשובה הייתה בעיני מהר"ם יותר מקהילות הריינוס העתיקות. בתשובה אחרת סיפר מהר"ם כי קהילות גרמניה התכנסו בוירצבורק ותיקנו שם תקנה (ואולי תקנות).⁸⁴ דברים אלו מלמדים שוב כי קהילת וירצבורק תפסה את מקומן של קהילות הריינוס, שבהן נאספו הקהילות בעבר (עד סוף הרבע הראשון של המאה השלוש עשרה) כדי לתקן תקנות, ושעתה איבדו את הבכורה לקהילת וירצבורק.

81 שו"ת מהר"ם, קרימונה (לעיל הערה 53), סי' צה. וראה תשובה נוספת בעניין זה: שו"ת מהר"ם, פראג (לעיל הערה 47), סי' רפד. לעתים הזכיר מהר"ם את רבותיו שבוירצבורק בלי לנקוב בשמם: 'וכן כתבתי לרבותי' שבוירצבורק, והוקשה למקצתם תחילה, ואעפ"כ קבלו' (תשובות בעלי התוספות (לעיל הערה 52), עמ' 164, סי' פג, ובמקבילה שבמרדכי, בבא מציעא, סי' שצו).

82 שו"ת מהר"ם, פראג (שם), סי' תתקלד; תשובות ופסקים (לעיל הערה 27), עמ' 319–320.

83 דברי מהר"ם מפליאים הם, שכן ר' ברוך ממגנצא עצמו – שאת דבריו הכיר מהר"ם רק מפי השמועה – כתב כי קהילת וירצבורק טענה שכלל לא קיבלה עליה את התקנה הזו של קהילות שו"ם! ראה: 'ההלכה האלמנה לוירצבורק להוציא נדונית אחותה מיד בעלה ולא רצו לתת לה כלום, כי מתחלה אמרו בני וירצבורק לא קבלו עליהם תקנת הקהילות, ואח"כ חזרו' [1] ואמ' לא תקנו הקהילות אלא במקום שהאב קיים [...] ושלחו מוירצבורק אלינו קהל מגנצא ולרבותינו שבוורמיישא ושבשפירא, ואנו תמהנו מאד על מעשה הרע הזה' (תשובות מיימוניות', בתוך: משנה תורה [לעיל הערה 53], נשים, סי' לה). וראה תשובתו של ר' דוד בן שאלתיאל (או ר' דוד בן קלונימוס): 'וגלוי הדבר וידוע כי בני וירצבורק היו נשמעים לתקנת רבותינו והביאו צוארם בכל גזירותם על כן לא יפקפקו בכל תקנות' (שם). על והותו של המשיב האחרון ראה: תשובות ופסקים [שם], עמ' 162–163, סי' קג).

84 'שהקהילות תקנו בהיותם ביחד (בבירצבורק) [בוירצבורק] דכל כה"ג שמורדת מחמת קרוביה שמפתין ומסיתין אותה למרוד, שהבעל נוטל הכל וזוכה בכל הנכסים, ויורוק לה גט בע"כ אם לא תחזור בה לאחר ההתראה שיתרו בה, וראוי לכל ישראל לשמוע לתקנה זו דמיגדר מילתא' (הגהות מיימוניות, הלכות אישות, יד, ל). התיקון 'בוירצבורק' הוא על פי כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 77, ב, דף 13; מרדכי הגדול, כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 42 (נויבאואר 678), דף 161; תשובות מהר"ם, כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 235 (שטיינשיידר 45), דף 181, סי' רית. וראה עוד: תשובות מהר"ם וחבריו (לעיל הערה 20), ב, עמ' 1043, הערה 22.

התיעוד הראשון על יישוב יהודי בוורצבורג הוא מסוף המאה האחת עשרה, ובמהלך השנים התגוררו בה אף תלמידי חכמים.⁸⁵ אך במאה השתים עשרה ובראשית המאה השלוש עשרה לא תפסה העיר מקום נכבד מדי, והיא עמדה תמיד בצלן של הקהילות החשובות יותר שבעמק הריינוס (בעיקר מגנצא, ורמיזא, שפיירא וקלן) ושל קהילת רגנסבורג שבמזרח גרמניה. מפליא למצוא כי במקביל להידלדלות בתי המדרש הוותיקים ברבע השני של המאה השלוש עשרה, הצליח בית המדרש שבוורצבורג למשוך אליו חלק ניכר מהחכמים שנותרו על אדמת גרמניה.

85 ראה: גרמניה יודאיקה (לעיל הערה 65), עמ' 475–496. עניין שטרם נחקר כהוגן הוא שהייתו של ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) בוורצבורג במאה השתים עשרה. המידע היחיד על שהייתו בעיר ועל פטירתו שם בא מתוך שני סיפורי אגדה עממיים. ראה: ע' יסיף, מאה סיפורים חסר אחד: אגדות כתב יד ירושלים בפולקלור היהודי של ימי הביניים, תל אביב תשע"ד, עמ' 70–76, 205–206, 264. J. Bamberger, 'The King-Maker: Jewish Adaptations of Christian Legends', *Jewish Studies Quarterly*, 20 (2013), pp. 129–145. היו חוקרים שקיבלו את האגדות הללו כמקור היסטורי, והיו שדחו אותן מכול וכול. ראה: גרמניה יודאיקה (שם), עמ' 480; אפטוביצר, מבוא (לעיל הערה 9), עמ' 50. אך גם אם אין לנו מידע בדוק על ישיבתו של ראב"ן בעיר, יש לנו מידע כזה על יציאתו ממנה – אירוע שהן לדעתו והן לדעת חתנו היה נקודת ציון משמעותית, שראוי לתארך על פיה מאורעות אחרים. ראה: 'שאלני חתני ר' יואל כשבאטי מוורצבורק' (ספר ראב"ן [לעיל הערה 59], א, עמ' נא, סי' טז [על פי כ"י וולפנביטל, ספריית הרצוג אוגוסט 2⁵.7, דף 18ב–ג]; בדפוס הראשון של הספר נכתב בטעות: 'כשבאין', ואפטוביצר, בעקבות ש' אלבק, הציע להגיה: 'כשבא', דהיינו כשבא ר' יואל [אפטוביצר, מבוא (שם), עמ' 40–41, 50]. אך יש להעדיף כמובן את הנוסח שבכתב היד; 'וכשבא רבינו חמי מוירצבורק הודה לדבריי' (תשובת ר' יואל הלוי, בתוך: ספר ראב"ה [לעיל הערה 22], ד, עמ' קצ, סי' אלף וקכ"ט). במקרה או שלא במקרה, בתו של ר' יואל הלוי שנפטרה בשנת תתקי"ד (1153–1154) נקברה בוורצבורג, ואולי בת נוספת שלו נקברה שם אף היא. ראה: ריינר, אבן שכתוב עליה (לעיל הערה 66), עמ' 128; מילר, שוורצפוקס וריינר, מצבות (לעיל הערה 66), ב, עמ' 31–33, מס' 4; עמ' 796–797, מס' 528.

THE RABBIS OF GERMANY IN THE THIRTEENTH CENTURY: CONTINUITY OR CRISIS?

Simcha Emanuel

During the first two decades of the thirteenth century, a very significant and distinguished group of scholars was living in Germany, including Rabbi Judah the Pious, Rabbi Eliezer ben Joel Ha-Levi, Rabbi Baruch ben Samuel of Mainz, Rabbi Simcha ben Samuel of Speyer, and Rabbi Eleazar of Worms. This article shows that, for unexplained reasons, these notable rabbis were unable to cultivate many students, and the most prominent of these few students left the Rhineland for the East. Around the second quarter of the thirteenth century, no outstanding rabbi was active in Germany, and the study halls there were severely weakened. About half of the few rabbis remaining in Germany at that time gathered in the city of Würzburg, which had not been an important Torah center until then.

The crisis in the study halls in Germany lasted only one generation, and Rabbi Meir ben Baruch of Rothenburg was the one who renewed Torah learning in Germany. Although he has been extensively discussed in scholarly literature, in the present article we reassess Rabbi Meir of Rothenburg and his activity, showing that he must be seen not as continuing the work of the previous generation, but as the one who reestablished the study halls in Germany, which had been silenced for a quarter of a century.

חכמי גרמניה במאה השלוש עשרה: רצף או משבר?

מאת

שמחה עמנואל

בשני העשורים הראשונים של המאה השלוש עשרה חיו בגרמניה שורה נכבדה מאוד של חכמים חשובים, ובראשם ר' יהודה החסיד, ראבי"ה, ר' ברוך בן שמואל ממגנצא, ר' שמחה בן שמואל משפיירא ור' אלעזר מוורמייזא. במאמר זה המחבר טוען שמסיבות שאינן ברורות לנו קבוצה נכבדה זו של חכמים לא הצליחה להעמיד תלמידים הרבה, ותלמידיהם הבולטים עזבו את גרמניה ועברו למזרח. במשך שנות דור, לערך ברבע השני של המאה השלוש עשרה, לא פעלו בגרמניה חכמים בעלי שיעור קומה, ובתי המדרש שם נחלשו מאוד. עוד טוען המחבר כי כמחצית מהחכמים המעטים שנותרו בגרמניה באותן שנים התרכזו משום מה בעיר וירצבורג, עיר שלא הייתה מרכז תורני חשוב עד אותם ימים.

המשבר בלימוד התורה בגרמניה נמשך כדור אחד בלבד, ור' מאיר בן ברוך מרוטנבורג הוא שחידש את התנופה בלימוד התורה שם. נתון זה מחייב הערכה מחודשת של פועלו, שכן עתה מתברר שהוא התייצב על בימת ההיסטוריה לא כממשיכם של הדורות הקודמים, אלא כמקומם מחדש את בית המדרש של גרמניה, שנדם לפתע למשך דור אחד.

פרופ' שמחה עמנואל, החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
simcha.emanuel@mail.huji.ac.il